

ГИРИЧ ІБ.

УКРАЇНЬКА МОВА ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ЦІННІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

В статті проаналізовано ставлення до української мови широких кіл українського суспільства, і передусім діячів національного руху. Простежено процес усвідомлення рідної мови не тільки як засобу обслуговування культурних потреб, а й як невід'ємного компоненту цивілізаційної інституціоналізації.

Мова як цивілізаційно-суспільна вартість

Ми починаємо українське відродження з 1798 р., часу появи “Енеїди” І.Котляревського, але лише через 100 років з’явилася перша наукова історія українського народу написана українською - “Історія України-Руси”, яку і слід вважати початком усвідомленого етапу українського руху, часом опанування суспільством постулату про культурну окремішність українського народу. Знадобилося 100 років, щоб від неусвідомленого українського, як культурної частини якоїсь більшої цивілізаційної спільності, українські інтелектуали ствердили конечність української відрубності, як шлях для українства на майбутні часи. Ця відрубність-окремішність мала бути замаркована українською мовою як мовою української цивілізації, відокремлюючися, нарешті духовно від російського і польського культурних масивів.

Знадобилося 100 років, щоб заповнити величезну культурну прогалину для ствердження культурної спроможності української мови на цивілізаційне обслуговування українського народу, як рівнорядного іншим цивілізованим народам, що мають свою мову і творять на ній світові духовні вартості.

Діячі національного відродження першого романтичного етапу відчували культурну неспроможність української мови виконувати таку функцію. М.Максимович своєму західноукраїнському кореспонденту Д.Зубрицькому писав, що в Наддніпрянській Україні “не може бути [повної] словесності південноросійською [українською] мовою - нею можуть бути і є лише окремі твори: Котляревського, Квітки, Гребінки та ін.”. М.Максимович вважав, що перед українською мовою й усною народною поезією стоїть завдання збагачувати спільну для росіян і українців російську літературну мову [1].

П.Куліш - людина перехідного покоління, романтик і сучасник М.Максимовича у проблемі “мова і цивілізаційний вибір” належав вже другому українофільському етапові. Він став головним стовпом культурного відсепарування української мови від загальноросійського стовбуру. Але на початках своєї діяльності він ще поділяв вповні погляди М.Максимовича. Про це він зазначав у своїх спогадах про М.Костомарова. Говорячи, що з палкого неприймача російської духовної культури і політичного сепаратиста часів юності він “сделался киевским русичем, не исключавшим уже из общего наследия прочих русичей - клязменских, московских, новгородских” [2, с.212]. П.Куліш не лише, як М.Максимович стверджував цінність українського фольклорного слова, але й закликав росіян самим збагачуватися духовними вартостями, що дає українське народне слово і красне письменство. Він закликав попечителя Петербурзького навчального округу і свого благодійника Петра Олександровича Плетньова вивчати українську для збагачення майбутньої загальноросійської мови. Він казав П.Плетньову, що “за його незнання української мови

дивився на нього, як на людину, що не отримала цілком руської літературної освіти”. Натомість останній дивився на П.Куліша, як на “напівпотвору” за його “україніцину” - головний недолік, що ставав йому на заваді до формування дружніх відносин [2, с.212]. Кожний свій твір П.Куліш надсилав до бібліотеки П.Плетньова для його нащадків, які мають зрозуміти помилку Петра Олександровича у майбутньому.

Саме, щоб здолати російські упередження в поглядах на українську мову П.Куліш свою “Чорну Раду”, яку почав писати в Україні російською мовою, в Петербурзі продовжив уже українською.

На відміну від М.Максимовича, П.Куліш українську мову кваліфікував саме як окрему “мову”, а не “наріччя”. Випередивши в цьому багатьох діячів, що перейшли увесь українофільський етап у переконаннях доби М.Максимовича. В листі до Михайла Олександровича П.Куліш у 1856 р. писав: “надобно писать: малороссийский язык, а не наречие” [3, с.327]. Того ж року ті ж речі він писав слов’янофілу С.Аксакову: “не называйте малороссийский язык наречием: это большая ошибка, “незнанья жалкого вина”! Шевченко в переложениях Псалмов сделал уже первый шаг к тому. “Черная рада” делает второй шаг. Это не нападение на ваш русский язык; это возрождение упавшего истинно русского языка и стремление возвратитъ вам язык московский к источнику красот его” [3, с.324].

Вже тут ми бачимо намагання повернути в лоно української культури князівської церковно-слов’янської мови, узурпованої російською культурою на правах нібито ретранслятора часів київської культури. Звідси походить й намагання П.Куліша збагатити сучасну українську мову церковно-слов’янізмами, які до П.Куліша й самими українцями часто-густо сприймалися як питома належність російській мові, яка одідичила мову православної “русской” церкви.

П.Куліш в українській мові мав виразника народного духу, який формує народність. А цей дух і письменство треба вести не з козацьких часів, як переважно вважали більшість кирило-мефодіївських братчиків, а від часів Київської держави - князівської Руси. “Дух наш зоставсь незаглушений у живому слові народньому і об’явивсь недавнього часу писаннями українськими” [4, с.134].

При цьому П.Куліш мав на увазі, безумовно, писання Тараса Шевченка. Саме його безсмертний “Кобзар” продемонстрував невичерпні мовні потуги українського слова, зв’язав мовну форму, духовні стремління народні і змістовну складову життя народного.

Мова, коли її розуміти як цивілізаційний здобуток, за П.Кулішем, є зброя не стільки культурна, скільки політична. Тому й погоджувався він з М.Катковим, речником російського шовінізму, який літературного відродження в Україні боявся більше за польське повстання 1863 р. “Польське повстання єсть ніщо, - писав Пантелеймон Олександрович, - як порівняти його з повстанням літературної України. Там ... відпала б, може, під лихий час, невеличка провінція від імперії; а тут мужицька мова, ставши літературною, розколе імперію на самій серцевині... І се нам немалий прогностик, що ми літературною пропагандою утворимо собі, скоро чи нескоро, таку церковну ієрархію, котра величатиметься чимось кращим, ніж цяцьковані мітри...” [5, с.158].

Мова, рідне слово для П.Куліша - загальнонаціональний й всестановий скарб, який мусить поєднати “паненят з мужичинятами”. “Воно - великий завіт незнаної нашої предківщини. Воно - правдиве пророкування нашої будущини” [5, с.159]. В “Хуторній поезії” 1882 р., в час останньої спроби відштовхнувшись від російщини,

будувати українське майбутнє на спілку з поляками. П.Куліш збирався це робити засобами пропаганди культурних досягнень мови й словесності. Бо мова зберегла українців серед “чужеплемінного натовпу, слово наше ховалось тільки в невмирущих піснях та в тайниках наших сімей..., недоступних політичній інспекції. Викликаємо його тепер з останнього сховища на ширшу просторонь, - вітійствував П.Куліш у своєму “зазивному листі” [5, с.160].

Не випадково саме П.Куліша варто назвати ключовою фігурою українського руху, яка намагалася українську мову поставити на службу українському рухові. Йому належить ідея видавання шкільних читанок для школи, а отже ідея мовної індоктринації має мовним питанням. Він розробляє основи першого питома українського правопису, відірваного від російського, що розпочав шлях української культури до своєї окремішності. П.Куліш спричинився до формування міфу мови і слова Т.Шевченка, як мови окремішньої нації. Тому цілком мають рацію ті історики і сучасники П.Куліша (В.Петров, І.Петрункевич та ін.), які вказували на політичне культурництво П.Куліша. Стверджуючи, що таким чином сформульоване культурне завдання для української мови будувало фундаменти й політичної окремішності України.

Діячі українофільського етапу 1860-1890-х років продовжили справу П.Куліша. Але далеко не всі, а радше меншість, розуміла далекойдучі плани Пантелеймона Олександровича. Більшість з них залишалися неполітичними культурниками, бо не визнавали всеохопних функцій української мови в культурному поступі народу.

Але саме українська мова стала зовнішньою ознакою виділення з польських гмін перших українофілів-хлопоманів. Разом зі зміною польських історичних строїв на домоткану селянську свитку відбувалася й заміна польської мови на українську [6, с.51].

Микола Костомаров українську мову розглядав як один з головних чинників національного відродження. Бажання займатися історією народу йшло в парі з намаганням творити поетичне мистецтво українською мовою. М.Костомаров на два роки раніше за “Кобзар” Т.Шевченка видав свої “Украинские балады”. Захопившись народною творчістю, він намагається цю творчість ретранслювати на тогочасну Україну через твори українською інтелігентної публіки. “Любов до малоросійського слова, - писав М.Костомаров у своїй автобіографії, - все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і, крім того, піддається незаслуженому презирству. Я скрізь чув брутальні вихватки і глузування з хохлів не тільки від великоросіян, але навіть від малоросіян вищої класи, які вважали дозволеним глумитись над мужиком і його способом виразу” [7, с.82].

У обґрунтуванні хлопоманства в польськомовному і польськочультурному середовищі, українського вибору традиційно польської інтелігенції вирішальний вплив так само зробила українська мова селянства як основного представника українського народу. Один з перших хлопоманів Б.Познанський пригадує перші дискусії 1859 р. в польськочультурному середовищі в хаті Ф.Панченка на Маріїнсько-Благовіщенській у Києві - українського селянина з Київщини, але людини для якої польська мова була близькою. На цих диспутах були присутні ті польські студенти-українофіли, які традиційно визнавали постулат “Історичної Польщі” і спочували відродженню польської держави в межах 1772 р. Були присутні, крім господаря, В.Антонович, Т.Рильський, Б.Познанський, В.Василевський, Віцус, Пржеднелський. Перші троє висловили думку, що саме українська мова мала стати мовою культурного спілкування для суспільства, яке визнає постулат, що влада на території України має належати українському народові. Хоч сама розмова велася польською мовою. А на зауваження

з цього приводу про таку невідповідність Пржеднелеського Т.Рильський відповів, що у мірі розвитку українців, розів'ється й їхня мова до такої міри, що можна буде нею послуговуватися для обговорення таких абстрактних понять, для яких сьогодні доводиться послуговуватися польською і російською мовами [8, с.99]. Фактично на цьому зібранні на мовному принципі відбулася самоідентифікація себе українцями тих людей, які до 1859 р. автоматично за політичним принципом визнавалися поляками.

Цікаво, що саме польськокультурне середовище українофілів вилонило тих майбутніх українців, які визначили пріоритет українського слова над російським, хоч і більшість їх у своїй публіцистичній, науковій діяльності, а також у громадській праці і особистому житті послуговувалися мовою російською. Лівобережні українці, нащадки історичної Гетьманщини, люди Південної України і слобожанці були куди більш стійкішими поборниками російщини. Один з них, російський і український письменник історичний романіст козаччини, Данило Мордовець, у 1870-ті роки писав: *“Надо радоваться, когда в человечестве будет языком меньше, - все ж одной перегородкой меньше для человеческого сближения”* [9, с.23]. Таке безнадійне відношення до можливостей відродження українського слова було пов'язане з безрадівною суспільною атмосферою імперського культурного диктату. Олександр Гнатович так визначав тодішню суспільну атмосферу в підросійській Україні: *“Українське слово, як наймаркантніша ознака українського національного життя, засуджено було на смерть, його “не було, нема й немає бути”, то мусить і слід його загинути; коли фактично не сила було винищити його в ужитку народньої маси, то в кожному разі на поверхні громадського життя йому не було місця”* [10, с.247].

Під дамоклевим мечем російської цензури та царських каральних органів українофіли доходили думки, що врівноважити суспільне значення української мови до російської і польської буде неможливе. Провалля між їхніми функціональними можливостями, здавалося, лише зростало. Заборони 1863 та 1876 рр. прирекли українознавчі дисципліни: етнографію, історію, літературознавство провадити російською мовою. Зневіра поселялася в серцях самих ідеологів підросійського українства. Так, Володимир Антонович, лідер Старої Громади в Києві, читаючи в 1890-ті роки курс публічних приватних лекцій про козаччину, вже не покладав надій ув'язати воєдино питання свідомості і проблему українського мовлення реципієнта. Він наголошував, що мова не є визначальним означником національної самоідентифікації. Він писав: *“Національність охоплює всі функції душі людини. Великою помилкою думати, що національність залежить виключно від мови... Народ може від сильних утисків змінити ознак внутрішніх, духовних. За 700-літнє поневолення ірландців 3/4 їх перемінило свою мову на англійську..., але національний тип ірландців і без цієї зверхньої ознаки лишився той самий”* [11, с.232]. В кінці життя ці його думки ще більше скріпилися. І у 1905 р., коли В.Антонович в *“Записці в справі обмежень української мови”* повторив майже те саме, стверджуючи, що не варто змішувати два різних поняття - державу і національність¹, що *“після 600 років тиску англійцям вдалося позбавити більшість ірландців їхньої мови, але попри це ірландці визнають себе окремою національністю, і в парламенті й на мітингах ведуть вперту боротьбу з англійцями на англійській же мові”* [12, с.88].

Київські старогромадяни в цілому підтримували мовний утравізм на своїх зібраннях. Так, Олександр Кістяківський згадував, що 1883 р. на вечорі під час відзначення шевченківських роковин панувала змішана російська і українська мова [13, с.395].

В київській Старій Громаді активно ідею впровадження української мови в літературне життя та сферу абстрактних понять займалися саме ті люди, які підтримували ідею Галичини - українського П'ємонту та порозуміння з поляками для плекання соборницької культури за межами російських політичних впливів. Ними були В. Антонович та О. Кониський. Останній за прикладом П. Куліша у 1880-х роках тимчасово переїжджав до Львова для редагування першого народовського суспільно-політичного журналу "Правда".

Велику справу для погляду на українську мову як мову сучасного європейського життя зробив М. Драгоманов, який у другій половині 1870-х розпочав видання неперіодичних збірників "Громада", які заманіфестували українською домагання наддніпрянців в сфері політики і культури. Разом з тим низка членів Старої Громади сумнівалася у доцільності української мови для "Громади", боячися, що через мову видання не буде мати широкої підтримки і навіть зможе стати цікавою російськомовному читачеві. О. Кістяківський писав у щоденнику: "Уже по одному этому журнал будет иметь самую узкую программу и самый ограниченный круг читателей. Между тем, как стань Драгоманов на точку зрения общерусскую, начини издавать газету или журнал на общерусском языке, станет издание органом вопросов общерусской общественности" [14, с.264]. Між тим, саме цей факт визначення з мовою треба поставити в заслугу М. Драгоманову. Таким вибором він засвідчив постанову самого українського питання на міжнародній арені, і саме це питання вивів зі сфери російського інтересу у царину всеєвропейської проблеми.

М. Драгоманов же став фактичним родоначальником україномовної соціалістичної літератури. Під його кермуванням розпочав наукові економічні дослідження С. Подолинський. Активно почали публіцистичну діяльність молоді радикали І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик.

Український політичний етап визвольного руху - середина - друга половина 1890-х років поклав край мовному дуалізму. Українська еліта, що запламувала культурництво і розпочала етап політичної діяльності в українському русі відкинула двомовність і свою літературну діяльність намагалася провадити українською. Почала формуватися літературна наукова і публіцистична мова. Великий вплив на Наддніпрянщину справила Галичина, де з 1891 р. фонетичний правопис української став одним з офіційних мов Австро-Угорщини. У підросійській Україні літературну українську мову в ділянці науки, публіцистики впроваджували діячі нового покоління Старої Громади, які об'єдналися у 1896 р. навколо видавництва "Вік".

Діячами, які визнавали імператив українського мовлення у повсякденному житті та політично-культурній роботі були Б. Грінченко, О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, В. Прокопович та деякі інші. Переворот у ставленні до української мови як свідчення української окремішності відбувся завдяки діяльності М. Грушевського в середовищі Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Між ним і "віковцями" був налагоджений контакт і при відсутності можливості до 1905 р. (Першої російської революції) вести роботу з видання суспільно-політичної періодики у широкому масштабі на Наддніпрянщині, ці публіцисти активно друкувалися у виданнях Львова: журналах "Зоря", "Життя і слово", "Літературно-науковий вісник".

У 1905-1914 рр. українська мова здобула собі громадянство у Наддніпрянщині, як мова газет і журналів. Якщо у кінці XIX ст. на початку XX ст. нею опікувалися ліберально-центристські сили - Всеукраїнська організація, Товариство українських

поступовців, Радикально-Демократична партія, то вже після 1905 р. і появи “Самостійної України” українська мова одержала підтримку з боку українських марксистів, передусім еседеків.

Функціонування української мови у суспільстві

Сама лише декларація цивілізаційних можливостей мови ще не означала її щонайскорішого впровадження в суспільно-культурне життя. Більше того національна самоідентифікації зовсім не була прямо пропорційна з вживанням української мови в суспільно-громадському житті. Що ж до функціонування української в широкому суспільному загалі, то середина XIX ст. була тою межею за якою відбулося різке витіснення рідної мови з меж міст. Економічний переворот і господарська капіталізація суспільства несла із собою тотальну русифікацію наддніпрянських міст. Особливо тих, де розвиток отримувала важка індустрія, вугільно-металургійна та машинобудівна промисловості. Там же де продовжувала домінувати традиційна аграрна цивілізація, українська мова і у другій половині XIX ст. зберігала домінуючі позиції.

Більше того, можна було казати про тотальну перевагу української мови й навіть її українізуючий вплив на інші національні мови краю. Є.Чикаленко, який дитинство провів у рідних Перешорах на півночі Херсонської губернії (сучасної Одещини), згадує про 1860-ті роки, як перешорські панки-землевласники, які були нащадками молдавських виселенців говорили чистою українською мовою. Тільки старі пани та, особливо баби, між собою говорили молдавською. Але більшість цього пришлого елементу були поглинуті селянською стихією, бо землі ці були переважно заселені українцями з суміжних подільських територій. “Тільки часом, - писав Є.Чикаленко, - зяті їхні, чужосторонці, що поприставали у прийми, вносили покалічену московську мову та взагалі іншу атмосферу в патріархальне життя перешорських панків, але таких всі не любили” [15, с.160].

Подібна ситуація залишалася в аграрних регіонах Правобережної України, між територіями традиційної Речі Посполитої і степами Нової України в причерноморщині й у 1870-х - на початку 1880-х років. С.Єфремов відзначав, як на півдні Звенигородщини польське дрібноземельне панство села Пальчик зверталося до селян сусідів лише українською мовою, хоч розмовна мова родинна і була польська. С.Єфремов відзначав, що “офіційна система ворожнечі та зненависті терпіла крах там унизу, при землі, якщо панство не було поєднувано з пануванням” [16, с.153].

Разом з тим, саме це сільське панство першою ставало здобиччю русифікації. І своїм “чтоканьем” і “піджаками” вело на селі перед. Зовнішні атрибути міської культури дозволяли цьому панству відірватися хоч назовні від сусіда-мужика і нібито опинитися на вищому культурному щаблі. Навпаки “мужик, вертаючись з москалів, складав мундира в скриню на спомин або до якоїсь okazji, надягав свиту і за якийсь місяць з його розмови вже й не видно, що його переїхала була своїм казарменим колесом російська культура” [16, с.151].

Якщо соціально вищий прошарок на селі найперше підпадав русифікаційним процесам, то у місті навпаки, якраз селяни пошвидше намагалися позбутися “провінціалізмів” і стати в рівень “вищої” міської російської культури. Навчаючися в Єлизаветградському реальному училищі у 1870-х роках, Євген Чикаленко згадував, що “найменше говорили українською мовою і найменше цікавилися українським рухом селянські хлопці, вони одні й соромилися рідної мови і не признавалися до неї..., бажаючи швидше позбутися отого тавра - “мужицтва” [15, с.87].

Найпотужнішим джерелом русифікації була російська школа. Саме там молода людина примушена була спілкуватися російською і зрештою забувати рідну українську, гидуєчи нею. Причому найбільше цей нівелюючий прес відчувався у державних класичних гімназіях. Менше в реальних школах і духовних училищах та семінаріях, а також комерційних школах. Є. Чикаленко згадував як у Єлизаветградському училищі ніхто не переслідував за розмови між собою українською, як це робилося в державних гімназіях. Навпаки вчителі ботаніки, приміром, називаючи рослини латиною приводили український відповідник, а на уроках російської словесності викладач вчив як розрізняти, де писати в словах -ять-, коли в “малоруській” мові чується -і- тоді в такому слові російською треба писати -ять- [15, с.86].

Духовна школа в Україні була ближчою до української мовно-духовної стихії. Перед в цьому вів подільський регіон, де українська мовна стихія була пануючою в родинях сільських пан-отців. Олександр Лотоцький згадував у своїх споминах про Кам'янець-Подільську гімназію у 1880-ті роки. Попри те, що майже сто років ця семінарія служила русифікаційним цілям, в стінах її повсюдно і безроздільно панувала українська мова. Лише два семінаристи на кілька сот зі старших класів взяли собі за моду вживати у розмові російську з засадничих мотивів. Вживання української було настільки природним явищем, що якщо в когось прохоплювалося російське слово, це відразу викликало у співбесідників іронічну репліку. Так само і священники з селянами переважно говорили українською. О.Лотоцький пам'ятав лише трьох священників, які говорили російською. Хіба проповіді з амвону говорили російською, бо підручники з гомілетики давали зразки лише російськомовних проповідей [10, с.35].

В вищій духовній школі - Київській духовній академії (КДА) - ситуація була вже дещо іншою. Там вже вчилися не лише представники українських сіл і міст: близько половини учнів складали випускники російських середніх духовних закладів. В КДА ледь не половину набору студентів складали абсолювенти з Костромської, Володимирської, Ярославської губерній. Професура і ректор намагалися провадити навчання в обрусительсько-централізаторському дусі. Тому в стінах КДА відчувався мовно-національний українсько-російській антогонізм. Коли російський студент чув українську мову і нерозумів значення слів, він часто вступав в спір і полеміку, казав про необхідність говорити на “общепонятній” “загальноросійській мові”. Через що часто траплялися гострі полеміки з екскурсами в історію українсько-російських відносин. О.Лотоцький пише, що в таких полеміках часто на українській бік вставали і ті “самоотверженные малоросы”, які перебували на доброму рахунку у академічного начальства, “приборкане штучно національне почуття відживало від грубого дотику національної нетерпимості і зоологічних апетитів” [10, с.108].

Українська мова в устах освіченої інтелігентної людини сприймалася як великий дивогляд і звертала увагу навколишньої публіки. Галичани у другій половині ХІХ ст. вже мали хоч і невеличку, але україномовну європейського типу інтелігенцію. Наддніпрянці цим ще не могли похвалитися. Старшина австрійського флоту Ярослав Окуневський, побувавши в с.Кам'янка на Дністрі в Подільській губернії, на кордоні з Австро-Угорською імперією, пише про враження, яке його українська мова справила на російськомовних “батьюшок”: дивина говорить українською “хоч на хахла не похож”. Але почувши українську з вуст інтелігентної людини, вони відразу ж заманіфестували свої національні почування, що й вони українці “та лише уряд не пускає” [17, с.416].

Права громадянства української мови у міському середовищі на очах мінялися. Ще в 1860-1870-ті роки невеличкі міста були всуціль україномовними, а через 30-40

років вже майже на сто відсотків російськомовними. Брат відомого громадського діяча М.Комаря (Уманця) О.Ф.Комаров журився Є.Чикаленкові, що в Олександрівську (нинішньому Запоріжжі) на початку 1870-х років чиновники й міське населення говорило українською, а тепер місто настільки обрусіло, що майже не почувеш рідної мови [18, с.281]. Цю розмову підслухав кондуктор і прокоментував слушно: *“А хіба він не знає, що тоді всі говорили своєю мовою, бо іншої не знали, вони були темні, а тепер оті скільки душ, що говорять по-своєму, то вони говорять вже свідомо, а один свідомий вартіший за тисячі темних”* [18, с.282].

Сам Є.Чикаленко згадував свої молоді час і повітове місто Анан'єв на півночі Херсонської губернії (сьогоднішньої Одещини). Там ще на початку 1890-х років не можна було почути московської мови. *“Чиновники говорили між собою по-українському; міщани, виселенці з Полтавщини, так звані задніпрянці, говорили чистою українською мовою, а міщани, виселенці з Молдови, говорили по-молдаванському; жиди яких більшість в Анан'єві, крім свого жаргону, говорили й по-українському, і по-молдаванському”*. На 1913 р. *“це тільки міщани говорять між собою по-своєму, а жиди й чиновники вже всі говорять по-московському, або ліпше сказати російським жаргоном”* [18, с.281-282].

Українська мова і свідомість в Києві

Столиця України Київ одна з перших зазнала потужного асиміляційного впливу. До часу збереження магдебурзького права Києво-Поділ ще лишався цілком українським містом, про що свідчить і відома пам'ятка - віршований анонімний твір про плач киян з приводу ліквідації магдебургії і заснування російської думи в місті. Цей твір було написано розмовно-українською мовою в 1830-х роках. Але вже в середині XIX ст. у Києві утворилося стале міщансько-російське середовище, якому нелегко було протистояти і опиратися. Про це своє перше, у 1891 р., негативне сприйняття Києва пише С.Єфремов: *“Для мене, що в Умані жив серед сільських обставин, спершу був тяжкий і чужий цей обрусілий характер великого міста, але незабаром, побувши на окраїнах міста, я зрозумів, як неглибоко пішло це обрусіння і як поверхово воно прищеплено. Принаймні, на базарах, як наприклад, на старезному Житньому, вже панувала українська мова, а бували цілі місяці, коли Київ розцвітав чисто етнографічною красою”*. Наступали великодні дні і до Києва прибувало багато прочан, коли місто по колоритності перетворювалося на суто українське місто, *“тоді кругом лунала тільки українська мова. Крамарі-жиди й київські міщанки раптом згадували, що вони можуть говорити чудовою українською мовою”* [19, с.231].

Майже подібне сприйняття Києва було і у О.Лотоцького. Він, поживши трохи в місті, згадав вірш буковинця О.Маковея, навіяний сумними враженнями від його обмосковленого стану: *“Тримтить моє серце: не чую нігде / Тих слів, що учила нас мати.../ Де ви поховались, мої земляки,/ Що вас тут нігде не видати?”* Олександр Гнатович так само виносить Києву невеселий присуд: *“... Громадське життя в Києві не мало характерних українських рис національних, дістаючи лише часткове забарвлення в певних ділянках”* [10, с.159-160]. У 1890-х роках загнане режимом русифікації у темний куток, українське життя Києва відзначалося рисами вузького гуртківства. Воно жевріло по цих нелегальних гуртках і на прилюдне життя майже не виходило, організаційно на публіку не виринали, а тому й не було помітним сторонньому оку. Духовною їжею цих гуртків були поодинокі галицькі видання такі, як *“Зоря”*, *“Правда”*, *“Народ”*, що контрабандно потрапляли на підросійську Україну [10, с.158].

М.Галин пізніший старогромадівець і перший голова Медичної секції Українського наукового товариства у Києві, який мешкав у місті від ранішого періоду до часів, коли попали до нього товариші по видавництву "Вік", невтішно підтверджував ту істину, що в культурному сенсі Київ був російським містом. Він ніби підтверджував незаперечну істину, що "висока" російська культура притискала до землі "низьку мужицьку" українську, вербуючи з етнографічної маси українців все нових і нових adeptів російської вишості на українській землі. Але й міграційні процеси робили свою неминучу нівелюючу справу. Він писав, що у Києві "переважали над усіма - росіяни московського походження. Сюди ж належало багато росіян українського походження. Це ті елементи українського народу, що були виховані в російській школі і загартовані російською, цебто московською культурою... Московська мова, пануюча скрізь, об'єднувала всіх. Тільки по прикметах вимови можна було ще здогадатися з ким маємо діло, чи з чистокровним москалем, чи з місцевим, тутешнього походження. Де б ми не пішли, куди б не зайшли, - згадував про Київ кінця ХІХ - початку ХХ ст. М.Галин, - скрізь виключно московська мова. І це в осередку України. Не диво, що мандрівники, приїжджаючи до Києва і навіть навмисне шукаючи яких-небудь ознак українців, від'їздили в повному переконанні, що Київ - дійсно російське місто і що то байка, що нібито там є українці. З таким переконанням від'їхав з Києва і відомий чеський професор і політичний діяч Томаш Масарик, що навмисне приїздив у 1907 році до Києва, щоби тут у Києві познайомитися з українським рухом" [20, с.201-202]. Далі М.Галин писав, що насправді українців було в Києві маса, але були то справжні "ілоти", які виконували найбруднішу роботу у місті. То були візники, двірники, прислуга, вантажники та інші чорнороби київського життя. Але ці упосліджені соціально-економічно люди зовсім не визначали громадського життя Києва, вони обслуговували ту публіку, яка була господарем ситуації і визначалася власне киянами-патріціями.

Ці суб'єктивні враження цілком відповідають реальним статистичним даним. За путівником Ф.Ернста у 1897 р. в Києві мешкало 22% українців, 54,5% росіян, 13% євреїв, 7,7% поляків. Підчас революції і масової політичної міграції українців на Захід та від'їзд на ще ситі села доля українців серед міського населення зменшилася до 14,31%, тоді як росіян зменшилось до 43,56%, поляків до 3,77%, а євреїв збільшилося майже в три рази і чисельність останніх досягала в місті майже 32%, тобто третини усіх жителів. Лише доба українізації значно поліпшила щодо українців національну структуру Києва: у 1923 р. українців стало 25%, а через три роки - аж 43%. У той час як росіян у 1923 і 1926 роках було відповідно 34 і 25%%, євреїв - 27 і 28%%, а поляків 3 і 0,26% [21, с.19].

Власне і напередодні війни 1914 р. для пересічної людини Київ вважався російським містом з лише незначним фльором "малоросійської етнографії". Ось, що писав на цю тему ілюстрований прутівник С.Богуславського (переклад з російської): "Вражає кожного мандрівника, особливо зі столиць і центральних губерній, київська вимова [говор], якась несусвітня суміш польської та єврейської мови з українською [малоросійською]. Найдивовижніші наголоси, родовий відмінок, замість знахідного [а як інакше мало бути; це ж якраз і свідчить, що людина говорить українською мовою. - І.Г.]: "дай мені ножа", "сам" - в сенсі один, "тудою", "сюдою", замість "туда", "сюда", "сумую за тобою" - на кожному кроці, навіть в устах інтелігентних осіб. Врешті, немає чому дивуватися: на 468 тис. мешканців Києва... за 1909 р., на католиків припадає 49 тис. чол., євреїв - 50 тис чол. (остання цифра значно занижена), лютеран близько 11,5 тис." [22, с.9-10].

І все ж зрушення у бік українізації Києва від часу появи там С.Єфремова і до передодня революційних подій відбулися суттєві. Наприклад, Є.Чикаленко розповів у мемуарах свої відвідини на початку січня 1912 р. з М.Грушевським В.Леонтовича, в якого перебували родичі чорносотенних настроїв. Вони відзначали з жахом, що *“мазепинство” росте і так тепер поширилося, що стало помітне в Києві скрізь: на вулиці, в трамваях і т.д.*” [18, с.194].

На С.Єфремова і нечисельний гурт його товаришів випадало, здавалося б, нездійсненне завдання - українізація столиці України, перетворення малоросів - політичних росіян, на свідомих українців. Без коштів, в умовах репресій і заборон на все українське, при відсутності вищої і середньої школи - справа ця виглядала утопічною і майже безнадійною. Але Українська революція і національний вибух у всіх сферах життя, свідчив, що цій малесенькій щопті вдалося неможливе. Коли чикаленко-єфремівську *“Раду”* після 1906 р. передплачувало 1,5-3 тис.чол., то вже *“Нову Раду”* за редагування А.Ніковського і С.Єфремова лише передплатникам розходилося 15 тис. примірників і ще стільки ж друкувалося на продаж. *“Нова Рада”* за тиражем майже зрівнялася у 1917-1918 рр. з українофобським *“Киевлянином”*.

На початок української революції попри просування національної свідомості в широкі маси міського населення, ситуація мало змінилася, Київ лишався переважно *“руським городом”*. Євген Маланюк, який у 1918 р. працював у генеральному штабі війська УНР, писав, що працювати в Києві доводилося в умовах ворожого оточення, *“як в осередку всеросійського Ольстеру, який день і ніч розбудовували там чорні і червоні, білі і рожеві, кирпаті і носаті “росіяне”. Мілюкова чи Пурішкевича можна було тоді зустріти в Києві на вулиці значно легше, аніж якого-небудь видатнішого нашого співгромадянина чи військовика”* [23, с.323].

У галицькій столиці України ситуація нагадувала київську, з тою хіба різницею, що місце росіян займали поляки. Коли у 1907 р. до Львова потрапив наддніпрянський політичний емігрант Андрій Жук, його вразило, що *“українську мову чути було на вулицях і склепах так дуже рідко, як і в Києві”*. Повсюдно панувала польська мова, а купецькі звичаї Краківської вулиці у Львові такі ж, як у Києві на Подолі [24, с.204].

В російських столицях українці також складали поважний відсоток. Українську мову можна було почути навіть в петербурзькому поліційному пастерунку. Коли 1901 р. Є.Чикаленко визволяв сина Левка з тимчасового утримання, то виявилось, що все начальство дільниці складали українці, які розмовляли між собою чистісенньою українською, а Євгена Харламповича трактували як *“земляка”*, бо помічник пристава був полтавець [18, с.148].

Офіційні ж дані про наявність української людності в Петербурзі були в десятки разів занижені. За переписом 1900 р. на півторамільйонне населення столиці на Неві рахувалося лише півтори тисячі українців. Їх виходило в десятки разів менше, ніж німців (48 тис.), поляків (46 тис.), татар, французів, англійців і шведів. А все тому, що національність цього перепису визначалася за мовою спілкування. Отже, українською мовою спілкування визнавали себе лише 1500 чол. Власне йшлося про свідомих українців, а не українців за походженням. А як відомо, Петербург вважався одним з найбільших центрів організованого українського громадського життя в Російській губернії. Разом з тим, селян з українських губерній в Петербурзі було показано 11 тис. чоловік, а міщан - 3 тис. чол. [9, с.432].

Мова в живому спілкуванні українського суспільства

Суспільство, що засвоювало російську державну аксіому про єдиний “*русский*” народ неблаганно тисло на підсвідомісні орієнтири людей, що мали національний сантимент і найяскравіше його виявляли через служіння в українському театрі корифеїв. О.Лотоцький пригадав одну цікаву розмову між Миколою Садовським і Іваном Стешенком з приводу вживання акторами для потрафляння смакам “*гальорки*” занечищеної української мови. І.Стешенко від імені молодих українців мав зустріч з керівником театру і просив звернути на це увагу акторів. На що М.Садовський зауважив: “*А хіба Ви на вулиці говорите українською мовою?*”

- *Розуміється, - відповів Іван Матвійович. - Ніде і ніколи інакше, як по-українськи не говоримо.*

- *То будете в Сибіру! - з запалом вибухнув Садовський.*

- *Досі ще за се до Сибіру не попали, то, може й не попадемо” [10, с.254].*

Цікаво, що дружнє настійливе побажання мовних пуристів зробило свою справу і вже 1899 р. в театрі Бергон’є таких мовних проколів трупа М.Садовського собі не дозволяла.

Взагалі українська не була мовою постійного спілкування не лише між театральними, але й суспільними діячами майже до кінця XIX ст. А окремі діячі навіть самостійницьких інтенцій докладно української не знали, послуговуючись, головним чином, російською. Відсутність принципності в цьому питанні свідчило передусім про відсутність політичного бачення національної окремішності, поєднання питань культурних з політичними аспіраціями. Більше того, україномовний принцип спілкування викликав подив навіть у діячів, що самі були українофільські налаштовані, але як правило йшлося про постатей українофільського періоду. О.Лотоцький згадував, як колишній активіст українського руху з Єлизаветграду М. почувши, що він з М.Кононенком постійно говорять українською, запитав: “*Невже ви завше говорите між собою по-українськи?*” “*Та я, - одповів М.Кононенко, - навіть не знаю, чи взагалі говорить Олександр Гнатович по-російськи, бо нам ще по-російському розмовляти не траплялось ніколи*” [10, с.241-242].

Для українзації свого середовища спілкування важив багато власний досвід. Свідоме постійне вживання української. Так, Є.Чикаленко завжди і серед інтелігенції, і серед панів, і серед селян виключно послуговувався рідною мовою. Тому й у його Перешорах “*селяни і панки не старалися ні з ким в розмові вживати каліченої московщини*”. На спроби насміхання чужих, що селяни балакають “*хохлацькою*” мовою, у них був завжди залізний аргумент, - приклад пана Чикаленка, який знає різні мови, але завжди говорить і з дітьми, і чужими українською. Євген Харлампович наголошував, що ніколи й нікого силою не приневолював з собою говорити українською, а лише діяв власним прикладом, додержуючись чистоти мови в мовленні [15, с.170].

Так само й у 1900-ті, з придбанням нового маєтку в Кононівці на Полтавщині, Є.Чикаленко тою ж методою впливав на національну свідомість селян. Там реакція селян спершу була настороженою. Вони вважали, що пан принижує себе намагаючись балакати по-сільському, а тому намагалися відповідати йому якомога чистішою російською мовою. Їх ця панська “*блаж*” дивувала. Вони казали, що такою мовою в них розмовляли баби й діди. Але, коли вони побачили, що пан іншою мовою не говорить, то зрозуміли, що мають перед собою українського пана, й почали з ним говорити також українською [15, с.265].

Таким чином вдавалося впливати і на місцевих вчителів с.Кононівка. Ті, буваючи у пана в гостях і бачачи його приклад, переставали соромитися української, починали читати “*Раду*” і брати українські книжки з його бібліотеки, стаючи з часом свідомими українцями [18, с.45].

Принциповість засад україномовлення впадало в око людям інших національностей, які пройшли у своєму визвольному русі подібну стадію. Є.Чикаленко у щоденнику згадує про інженера латиша Земеля, який у роки I Світової війни працював у його маєтку. Він з радістю відзначив цей крок Є.Чикаленка. У Латвії перша газета латиською почала виходити у 1880-ті за Олександра III. І тоді вона підштовхнула до переходу на латиську спочатку інтелігенції, а згодом і міщанства. До того часу, працюючи кілька років в Україні, Земель не зустрічав в Україні панів, які розмовляли в родинях українською. А бачив, що українська мова - це лише мова селянства [18, с.353].

Якщо в Австро-Угорщині і інтелігенція, і селянство звикли до публічної української, вона звучала з трибун Галицького сейму та Австрійського парламенту, то в підросійській Україні публічність україномовлення було радше виключенням з правил. Яскравий приклад приневолення до таких ненормальних явищ - заборона виступати українською на святі відкриття пам’ятника І.Котляревському у Полтаві в 1903 р. Лише початок роботи Державної Думи почав міняти ситуацію в цьому питанні. На засіданнях Думи українською виступав селянин-заможник з Полтавщини Микола Онацький. Він мав початкову освіту, по закінченню сільської школи розвинув себе самоосвітою, належав до Української демократичної партії. Так само промови українською виголошував Аркадій Грабовецький з Київщини [25, с.49].

Українська молодь передвоєнних літ вже однозначно сприймала не знання та не вживання у публічній діяльності української мови як рецидив малоросійства і піднімала на глум громадських діячів, що виступали перед публікою російською. Коли син відомого українського діяча шестидесятника, співак Іван Олексійович Алчевський проспівав після українських один російський романс в українському лазареті Петербурга українське студентство почало протестувати й кричати: “*Ганьба, Алчевський!*” Спочатку артист образився, а після пояснень, вибачився за свій несвідомий вчинок. Син автора “*Ще не вмерла Україна*” Михайло Чубинський на зборах 1914 р. промовляв російською. На це йому висловила докір Л.Струтинська, що треба говорити українською. З цим доповідач засадничо погодився, але не знаючи добре української, говорив за звичкою на “*общепонятном*”, бо не хотів калічити милозвучну мову предків. Але зауваження подіяло і наступні доповідачі виступали, хоч також не знаючи до ладу української, все ж по-українськи [9, с.125].

Українська революція дозволила багатьом з представників молодого покоління, що перед революцією говорили російською, зробити український вибір. О.Лотоцький згадував у споминах сина селянина з рідного села Білоусівка на Поділлі Дорофія Мукомели, який до 1914 р. говорив лише московською на прикрість батька. Але 1917 р. цей син в якості молодого старшини українського війська прийшов до хати Олександра Гнатовича у Києві, на прохання батька, перепросити за свою стару несвідому поведінку [10, с.91].

“*Мова*” і “*нація*” поняття сполучні і взаємозалежні, але не жорстко детерміновані між собою. Тому мав цілковиту рацію Дмитро Дорошенко, який на зауваження однієї галичанки, з приводу неукраїномовності українців, що свідчило про їхню затрату національного почуття, писав: “*Ріжниця між москалями і українцями не стільки в мові (яка міняється - забувається і потім знову відроджується), скільки в самій*

психиці, в культурі, в звичаях, способі життя і праці. Мій покійний батько не говорив українською мовою, хоч любив її, читав українські книжки, любив український театр і пісню; але тільки завдяки йому я став свідомим українцем, бо він і російською мовою зумів прищепити мені любов до України і українського народу. ... Ані генерал Галлер, що завоював для поляків Галичину, ані генерал Івашкевич, що окупував Холмщину і Підляща Діляся не уміли говорити по-польськи, але ніхто з поляків не брав їм того за зле і не називав "москалями". За те українці не прийняли до себе на службу генерала Шептицького (брата митрополитового), коли він просився до їх в 1919 році, як "полячка", а на Великій Україні з тих самих причин уряд УНР в кінці 1917 р. не взяв на службу генерала Скоропадського як "москаля" [26, с.224-225].

Українська мова під уніфікаційним тиском російського суспільства

Нова українська література починалася у середині XIX ст., не маючи значних кількісних показників. Російська інтелігенція розглядала українців як перспективну групу для творення "загальноросійської" літератури і дуже дивувалася окремим відчайдухам, які свідомо ставили за мету плекання окремої української літератури. П.Куліш був першим українським діячем, який намагався зацікавити поступових росіян важливістю розвитку української літератури. Він висував аргумент збагачення українською письменністю словесність російську. Він вперше ідонктриную російську еліту ідеєю демократичності української письменності. В листі до С.Аксакова він писав: *"Наша литература развивается под совершенно противоположными побуждениями чем Ваша. За Вас были и есть двор, аристократия и все богатое на Руси; против нас малороссийская аристократия и всё богатое в Малороссии. У Вас первоклассными поэтами были генералы или люди высшего сословия; у нас - дети неграмотных родителей, обрабатывающих хлеб собственными руками"* [3, с.321]. П.Куліш лукавив. Напевно він міг на доказ навести лише приклад Т.Шевченка, бо і П.Куліш, і М.Костомаров, і І.Котляревський, і І.Квітка-Основ'яненко мали освічених батьків і радше відносилися до заможної верстви, ніж до селянства. Інша річ, що творчість Т.Шевченка була значущою за всю тодішню українську літературу разом узятю. І він мав на увазі у своєму листі до С.Аксакова напевно великого Кобзаря.

Уніфікаційні стремління росіян по відношенню до усіх інших народів імперії відчувала кожна особа, яка наважувалася творити інший національний світ. До того ж таки С.Аксакова П.Куліш писав з проханням не намагатися переробляти українця в росіянина. *"Я не захотел бы присвоить Малороссии ни одного москвича, - писав Пантелеймон Куліш, - хотя бы то был и такой человек, как наш Гоголь [рудимент мислення про всеросійську спільність, яка була характерна для свідомості усіх романтиків і українофілів - І.Г.]. Я радуюсь всякой душе, проявляющейся в формах московской жизни, и желаю, чтобы Вы так же радовались появлению между нами людей, возвышающих достоинство малороссийской природы"* [3, с.320-321]. Він протестував, щоб діяльність на творення української літератури сприймалася як щось на кшталт "благородного сумасшествія". На гадку П.Куліша, росіяни повинні бути зацікавлені в українській літературі як літературі братній, яка має багато рис, яких не має література російська і яка може збагачуватися за рахунок української. Так само, як українці збагачують себе здобутками літератури російської.

Українській еліті дуже важко було працювати на культурному полі серед широкого загалу населення, бо постійно відчувала тотальний опір з боку російського суспільства. Причому в питанні ставлення до політичної і культурної окремішності України, а передусім до ідеї самостійності української мови, спільним фронтом виступала

державна влада, суспільна думка, яку висловлювала російська інтелігенція. Про це пророчито писав Іван Франко: *“Справа українського слова, його розвою чужа для великоруської суспільності; що та суспільність також засліплена своїм державним становищем, у справах державних думає з виїмком немногих, високих умом і серцем (одиниць) так само, як бюрократ”* [27, с.279].

Цінність імперської єдності Росії для пересічного росіянина завжди була на тому ж шаблі важливості, як і для урядовця. Для влади й російського суспільства найбільшою проблемою була спроба постанови окремої української мови, яка має й окрему літературу. Царський чиновник чудово розумів, що мовна окремішність призведе рано чи пізно до політичної окремішності. Тому ту окремішність треба придушити ще у зародку, не дати відособитися окремій літературній мові. Безпосереднім поштовхом до сумнозвісного Валуйського указу 1863 р., було не стільки польське повстання, скільки бажання українофілів видати переклад Святого Письма П.Морачевським українською мовою.

Спілку між суспільством і чиновником демонструє анонімний донос шефу жандармів В.Долгорукову у лютому 1863 р., у якому невідомий *“доброзичливець”* державної єдності писав: *“Затея этих революционеров, теперь довольно невинная, рассчитывает на слишком широкие результаты, - начал обособлением языка, она метит на отделение Малой России от Великой и федерацию с Польшей... Если нам удастся [мыслят эти люди] выхлопотать перевод св. Писания на полупольское наречие малоруссов, дело наше будет выиграно; затея наша, на первый взгляд, невинна и даже благородна, авось поймутся! Там уже к этому крепкому камню нетрудно будет пристроить обособление языка, потом жизни, потом национальности”* [6, с.54-55].

Чи мала українська інтелігенція такі думки вже 1863 р., чи вона дійсно переслідувала лише культурницькі завдання, не помишляючи про відокремлення політичне? Напевно, що більшість українофілів мали помірковані погляди, але радикально налаштовані діячі, очевидно мали на меті й саме таку далекосяжну перспективу.

Російська державна машина уважно придивлялася до настроїв своїх чиновників українського походження, їх культурно-політичних настроїв. Демонстрація своєї культурної окремішності могла бути першою причиною для втрати державної посади. А вживання української мови було першою ознакою такої демонстрації. Тому українець-чиновник ховався з своїм українським культурним інтересом, демонстративно говорив російською, боявся, щоб хтось зі співслужбовців не почув від нього українського слова. О.Лотоцький згадував, як відомий український етнограф, збирач казок, брат письменника Панаса Мирного Іван Рудченко, працюючи в Казенній палаті, полохливо боявся сказати на службі щось по-українськи. Коли Олександр Гнатович на роботі, в порожньому приміщенні звернувся до І.Рудченка українською, той відразу перелякався, знітився, *“розглянувся боязко на всі боки, чи хто не чує, а опісля, дуже оживився, почав оповідати, також по-українськи, про свої плани щодо етнографічного матеріалу, який був у нього багатий та численний - “ціла скриня”* [9, с.452].

Українською мовою спілкувався і писав листи до рідних і майбутньої дружини історик, член Старої Громади Орест Левицький. Але 1885 р. для нього сталася життєва катастрофа. Коли до Києва мав приїхати імператор Олександр III, до О.Левицького завітав поліцмейстер і Орест Іванович несподівано для себе дізнався, що перебуває під *“негласним надзором”* і має на час перебування царя залишити місто. Це спричинило в людини нервовий зрив. Він заборонив усім писати до себе українською

листи, сам перестав листуватися українською. Вийшов зі Старої Громади. В листі до свого тестя В.Яценка писав, що очікує звільнення з посади вчителя гімназії і заслання у глушину. Майже до 1905 р. він жив під дамоклевим мечем розправи за своє українство, а тому весь поринув в архівні документи, щоб не тисли на душу реалії під'яремного суспільного життя [28, с.191]. Крім того, варто мати на увазі, що українофільство, опікування В.Антоновича завадило О.Левицькому у 1870-ті роки обійняти професорську посаду в Київському університеті. Переживання за пенсійну вислугу змушувало його і вже після революції 1905 р. не підписуватися своїм справжнім ім'ям статті в "Записках УНТ", "ЛНВ" та "Україні". Він вживав для цього псевдоніми Орленко і Маячинець.

Публічні написи українською мовою суворо заборонялися. Навіть, коли 1899 р. збиралися ставити пам'ятник І.Котляревському, то планувався діловий напис на ньому: "Збудовано цей пам'ятник 1899 року заходом Полтавської городської думи, коштом земляків і прихильників рідної мови". Від губернатора полтавського на комітет по спорудженню пам'ятника прийшов лист, у якому зазначалося, що "помещение на памятнике надписи на малороссийском языке г. министр внутренних дел признал неудобным, находя, впрочем, возможным допустить надпись этого содержания на языке русском". Цитати з творів поета мали бути подані в "общерусском правописании" [9, с.277]. Подібні вимоги висувалися і у зв'язку з написом на хресті, на могилі Т.Шевченка, який на початку 1880-х років на кошти В.Тарнавського мав встановлюватися на Чернечій горі під Каневом.

Вже після відміни заборон на українське слово у 1905 р., в суспільстві залишалася нетерпимість до нього. У 1908 р. УНТ відзначало 45-річний ювілей наукової діяльності П.І.Житецького й вирішило відправити через телеграф українською мовою привітання. Але телеграма ця на пошті не була прийнята, хоч польські телеграми в Києві відправлялися вільно. І це був не перший такий випадок [29, с.283].

Тотальні заборони, атмосфера суспільної нетерпимості, колонізаційна зверхність російської культури призводили до того, що людина цуралася свого, соромилася говорити по-українському. Є.Чикаленко згадував, як домашня вчителька його дочок гидувала говорити українською, хоч усі в домі нею послуговувалися. Не допомогли і тривалі переконуючі розмови Євгена Харламповича, що колись уся інтелігенція говорила цією мовою. "Але в школі їй так забили памороки, - писав Є.Чикаленко, - що вона українську мову вважала за якусь бридку і низьку, що нею соромно говорити інтелігентній людині". При тому всьому батько цієї вчительки говорив чистою українською мовою [15, с.199].

Уряд робив все належне, щоб ті, від кого залежав на місцях виховний момент, мали відповідне ставлення до української мови як небажаної. Священництво, вчительство, дрібне чиновництво було провідниками в маси великодержавної нетерпимості. В с.Перешори поруч з Є.Чикаленком мешкав місцевий пан-отець М.Зеленкевич, брат відомого українського педагога Я.Чепіги. На відміну від останнього - безоглядний обруситель, який навіть наодинці з Чикаленком не переходив на українську, хоч його жінка попаддя розмовляла українською. Місцевий вчитель Бондаренко, залежний від парафіяльного священника так само уперто намагався говорити лише російською, хоч це виходило кумедною суржиковою мішаниною. Обидва були залежними від відповідних державних установ і боялися втратити свою посаду [18, с.46].

Ті ж російські чиновники, які стояли на сторожі царського режиму, на сам факт існування літературної української мови дивилися, як на свідчення протиурядових

настроїв її носіїв. Київський цензор Сидоров, балакаючи з С.Єфремовим з приводу дозволу на щоденну газету “Громадське слово”, казав: “Сама мова у вас якась бунтівнича, революційна. Ну, от по-російському - “борьба”, собі та й годі. А у вас - “бо-роть-ба”! Як собі хочете, а це бринить занадто по-революційному!” [30, с.68].

Між тим, саме живе мовлення найбільше освідомлювало неупереджену людину. В.Короленко вперше серйозно повірив в майбутнє українства, коли після переїзду до Полтави побачив, як його сусіди розмовляють між собою книжною українською мовою, яка відрізнялася від розмовної полтавської. З’ясувалося, що міщани читають газету “Рада” і свідомо вживають літературну мову. Між місцевими українцями і В.Короленком відбувся такий діалог:

- Ви ж добре знаєте “русский язык”, нащо ж ви говорите між собою по-українському? (Короленко)

- А Ви, певне, добре знаєте французьку мову, нащо ж ви говорите між собою “по-русски?” (Іван)

- Бо це моя рідна мова, я змалку нею говорю і люблю її.

- Отак і ми: українська мова - наша рідна мова, ми нею змалку, говоримо і любимо її [30, с.221].

Бажання простолуду засвоювати літературну “штучну” мову спонукала навіть В.Короленка до вивчення української, хоча й писати нею він вже не сподівався. Переїхавши до Полтави, В.Короленко пересвідчився, що український рух має широке органічне коріння, не є інтелігентською забавкою, що й стало поштовхом до вивчення літературної мови [30, с.220-221]. Але такі росіяни, як людина українського походження Володимир Галактіонович, - радше виключення, ніж правило. Більшість робила все можливе, щоб швидше знівелювати мовну різницю між українцями і росіянами.

Крім українця за походженням В.Короленка, можна назвати хіба лише росіянина німецького походження, академіка Петербурзької АН мовознавця Федора Корша. Мабуть, це був ледь чи не єдиний інтелігент-росіянин, який писав українською і навіть складав і друкував в газетах українські вірші. В фонді М.Грушевського у ЦДІАУК збереглися листи Ф.Корша про К.Михальчука, писані українською. І з О.Лотоцьким він листувався українською. Розмовляв на зустрічах з А.Кримським і С.Єфремовим так само по-українськи [9, с.329].

У висліді продуктом діяльності російського суспільства були такі українці-покручи, для яких нормою була дозволена “офіційна” мова, а не політично ворожа українська. Левка Чикаленка під час трусу на російському кордоні перевіряв жандарм з “малоросів”. Перечитавши українські листи до батька Є.Чикаленка, той запитав:

- А ви належите, очевидно, до української партії?

- Себто ви хочете сказати, до української нації, - відповів Левко.

- Ні, я тоже малорос по національності, але не розмовляю і не листуюсь з своїм батьком по-малоруськи [9, с.58-59].

Українська мова була для урядовця Російської імперії червоною ганчіркою. Вона одразу свідчила про політичну неблагонадійність її носія. Нею написане вже за самою формою не могли сприймати за щось гідне й пристойне. Коли голові київської міської управи Д’якову, який одночасно очолював і комітет по спорудженню пам’ятника Т.Шевченку, вирішили через єдиного гласного думи Києва, що був свідомим українцем, Івана Щітківського подарувати “Кобзаря”, то Є.Чикаленко просив П.Стебницького писати російською мовою про це [31, с.209]. Бо тоді можна буде прочитати це і самому Д’якову, інакше могли б статися якісь конфузи.

Голова Державної Думи М.Родзянко змушений був офіційно виправдовуватися, коли посол В.Дзюбинський на підтвердження факту визнання державою української мови наводив факт перекладу Катеринославською губернською земською управою Маніфеста 17 жовтня 1905 р. українською. Казус цей В.Дзюбинський підкреслив у промові, щоб продемонструвати, що вживання мови, ще не означає пропаганду політичного сепаратизму, бо в цьому не можна запідозрити М.Родзянка, обраного в Думу від Катеринославщини [25, с.72].

З погляду російських націоналістів, яких у IV Думі представляв гетьманський нащадок Скоропадський, елементарне право на плекання рідної мови - це вже саме бажання є виразом державної зради [25, с.69-70]. Бо цього хочуть закордонні вороги Росії. Ця вимога підтримується українцями Австро-Угорщини, а отже ця ідеологія веде до руйни й сепарації частини “исконно русской земли”.

Більшовицькі централісти були інфіковані тою ж самою хворобою войовничого російського шовінізму. В часи української революції 1917-1921 рр. вони на першому етапі боротьби з українцями саму мову визнавали як ознаку контрреволюційності і розстрілювали інтелігенцію під виглядом “буржуїв”. Ставлення до українців та їхньої мови змінювалося по мірі відчуття опору червоній агресії. За спостереженнями Є.Чикаленка, вже під час другого наступу більшовиків, взимку 1918/1919 років, українська мова вже не викликала такої скаженої люті, а Україну вони вже визнавали “Федеративною українською республікою”, українські ж просвітні і культурні заклади не руйнувалися і не нищилися. За третього наступу на УНР в кінці 1919 р. більшовики навіть почали допускати гасло: “Хай живе самостійна Україна!”, бо впевнилися, що вони збройно опанували українською територією [32, с.191-192].

¹В цьому власне був ключ народницької української ідеології. Якщо європейці і росіяни, як правило, два ці поняття розглядали взаємопов'язано: яка (чия) держава, така (тої держави) і національність. Власне і українська державницька школа суспільної думки стояла при такому розумінні цих проблем (В.Липинський).

1. Цитується за: Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй // І.Лисяк-Рудницький // Історичні есе. - Т.1. - К., 1994. - С.31. При цьому він посилався на публікацію: Студинський К. З кореспонденції Д.Зубрицького // Записки НТШ. - Т.43. - Львів, 1901. - С.25-28.
2. Кулиш П. Воспоминания о Н.И. Костомарове // Хроніка 2000. - К., 2009. - Вип. 78.
3. Кулиш П. Листи. - Т.2. - К., 2009.
4. Кулиш П. Нарис історії словесності русько-української. Погляд на занедбаня народної мови // Хроніка 2000. - К., 2009. - Вип. 78.
5. Кулиш П. Зазивний лист до української інтелігенції // Хроніка 2000. - К., 2009. - Вип. 78.
6. Мияковский В. “Киевская громада” (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.) // Син України. В.Б.Антонович. - Т.2. - К., 1997.
7. Костомаров М. Автобіографія // Самі про себе. - Нью-Йорк, 1989.
8. Початок шляху. Документи та спомини соратників [передрук з: Багалій Д. Матеріали для біографії В.Б.Антоновича. - К., 1929. - С.33-66] // Син України. В.Б.Антонович. - К., 1997. - Т.2.
9. Цит. за: Лотоцький О. Сторінки минулого. - Ч.2. - Варшава, 1933.
10. Лотоцький О. Сторінки минулого. - Ч.1. - Варшава, 1932.
11. Антонович В. Виклади про козацькі часи на Україні. - Чернівці, 1912.
12. Записка В.Антоновича в справі обмежень української мови [передрук з “Записок УНТ. - 1908. - Кн.3. - С.33-39] // Син України. В.Б.Антонович. - Т.2. - К., 1997.
13. Кістяківський О. Щоденник. - К., 1994. - Т.2 (1880-1885).
14. Кістяківський О. Щоденник. - К., 1994. - Т.1 (1874-1879).
15. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). - Нью-Йорк, 1955.
16. Сфремов С. Про дні минулі // Молода нація. - 2002. - №1(22).
17. Окуневський Я. Листи з чужини. - К.: Темпора, 2009.
18. Чикаленко Є. Щоденник. - Т.1 (1907-1917). - К., 2004.

19. *Єфремов С.* Про дні минулі // Молода нація. - 2002. - №2(23).
20. *Галин М.* Сторінки з минулого // Хроніка 2000. - 2002. - Вип.51-52.
21. Київ. Провідник / за ред. Ф.Ернста. - К., 1930.
22. *Богуславський С.* Спутник по Києву. Ілюстрований путеводитель по Києву и его окрестностям / Исправл. и дополн. Д.Марголиним. - К., 1913.
23. *Маланюк Є.* Василь Тютюнник // Книга спостережень. - Т.2. - Торонто, 1966.
24. *Жук А.* Із спогадів // Молода нація. - 2002. - №3(24).
25. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. - Ч.3. - Варшава, 1934.
26. *Приймак Т., Заворотна Н.* Листування Д.Дорошенка з Доріс Яндою // Український історик. - 2006. - Ч.1-3(169-171).
27. *Франко І.* Сухий пень // Франко І. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50-и томах. - Львів: Каменяр, 2001.
28. *Василенко М.* Академік Орест Іванович Левицький // Василенко М. Вибрані твори у трьох томах. - Т.2. - К., 2006.
29. *Макаров А.* З хроніки українського життя 1906-1914 рр. (За матеріалами газети "Рада" (6.ІІ.1908 р.)) // Хроніка 2000. - Вип.51-52.
30. *Єфремов С.* Про дні минулі // Молода нація. - 2004. - №4(33).
31. Євген Чикаленко - Петро Стебницький. Листування 1901-1922 роки. - К., 2008.
32. *Чикаленко Є.* Щоденник 1919-1920. - К.-Нью-Йорк, 2005.

Гирич И.Б. Украинский язык как фундаментальная ценность национально-освободительного движения второй половины XIX - начала XX в.

В статье проанализировано отношение к украинскому языку широких слоев украинского общества, и прежде всего деятелей национального движения. Прослежен процесс осознания родного языка не только, как средства обслуживания культурных потребностей, но и как неотъемлемого компонента цивилизационной институционализации.

Hurych Y.B. Ukrainian language as the fundamental value for the national liberation movement in the second half of XIX - the beginning of XX centuries

The article analyzes the attitude towards the Ukrainian language among wide circles of the Ukrainian society, and especially leaders of the national movement. The process of understanding the native language not only as a means of maintenance of cultural needs, but also as an integral component of civilization institutionalization.